

**Hamroyev Alijon Ro'ziqulovich**  
Buxoro davlat universiteti  
pedagogika kafedrası professori,  
pedagogika fanları doktori (DSc)  
a.r.hamroev@buxdu.uz

## ONA TILI TA'LIMIGA ZAMONAVIY YONDASHUV: KOGNITIV-PRAGMATIK USUL

**Annotatsiya.** Maqolada boshlang'ich sinf ona tili ta'limi jarayonida kognitiv-pragmatik usul elementlaridan foydalanish, ona tili darslarida o'quvchilarning tafakkurini o'stirish va uning yo'nalishlari xususida fikr yuritiladi.

**Kalit so'zlar:** ona tili ta'limi uzluksizligi, ona tili ta'limi mazmuni, o'quvchilar tafakkuri, fonematik eshitish, orfografik malaka, prosodik malaka, ijodiy topshiriqlar, nutq madaniyati.

### МЕТОДИКА АКТИВИЗАЦИИ УЧАЩЕГОСЯ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ ПО ОБУЧЕНИЮ РОДНОМУ ЯЗЫКУ

**Аннотация.** В статье рассматривается использование элементов познавательно-прагматического метода в процессе обучения родному языку в начальных классах, развитие мышления учащихся на уроках родного языка и его направления.

**Ключевые слова:** непрерывность обучения родному языку, содержание обучения родному языку, мышление учащихся, фонематический слух, орфографическая компетентность, просодическая компетентность, творческие задания, культура речи.

### THE METHODOLOGY OF ACTIVATING A STUDENT IN PRIMARY SCHOOL TO TEACH HIS NATIVE LANGUAGE

**Annotation.** The article examines the use of elements of the cognitive-pragmatic method in the process of teaching the native language in primary grades, the development of students' thinking in the lessons of the native language and its directions.

**Keywords:** continuity of native language teaching, the content of native language teaching, students' thinking, phonemic hearing, spelling competence, prosodic competence, creative tasks, speech culture.

Mustaqillik yillarida ona tili o'qitish metodikasi fani beqiyos darajada rivojlandi. Shu yillar ichida ona tili o'qitish metodikasidan qator dissertatsiyalar himoya qilindi. Bu tadqiqotlarda ona tili o'qitish metodikasiga oid muammolar nazariy va eksperimental o'rganilgan: A.Y.Bobomurodova(1)ning olib borgan izlanishlarida ona tili ta'limida o'yin-topshiriqlardan foydalanish, T.U.Ziyadova(2)ning dissertatsiyasida ona tili ta'limining o'quvchilar nutqini o'stirish imkoniyatlari atroflicha tahlil qilingan. Ona tilidan o'quvchilar tafakkurini rivojlantirishga oid tadqiqotlar ham mavjud. M.S.Saidov(3) bolalar tafakkuriga mo'ljallab tuzilgan o'quv topshiriqlarini ona tili ta'limiga tatbiq qilish yo'llarini o'rgandi, bu yo'nalishda aniq tavsiyalar berdi. T.T.G'aniev(4) ona tilidan mashq bajarish jarayonida o'quvchilarning bilish faolligini oshirish masalasini tahlil qilgan. E'tiborlisi shundaki, ona tili ta'limining samaradorligini oshirish tadqiqotchilarning diqqati markazida turgan, ammo bilimni o'quvchiga yetkazishda qanday yo'l tanlash, o'quvchini ijodkor shaxs etib tarbiyalash muammosiga yetarli ahamiyat berilmagandek tuyuladi. Jumladan, uzluksiz ta'limning o'rta bosqichida ona tili ta'limini induktiv mohiyatli kognitiv-pragmatik metodga asoslanib o'qitish allaqachon yo'lga qo'yilgan. Ammo boshlang'ich ta'lim bo'g'ini hali ham deduksiyaga tayanadigan retroskopiya (reproduktiv, ko'rgazmali bayon) usulida qolib ketmoqda. To'g'ri, savod, imlo, bilim va zamonaviy fanlar

alifbosini beradigan boshlang'ich ta'lim bo'g'inida retroskopik usul yetakchilik qilmog'i shart. Biroq, nazarimizda, ta'limda uzluksizlikni ta'minlash uchun boshlang'ich sinfdan boshlab o'quvchilarga kognitiv-pragmatik metod asosida o'rgatishning elementlaridan foydalanib borish vaqti keldi deb o'ylaymiz. Chunki o'quvchining tafakkurini rivojlantirish zamonaviy ta'limning bosh maqsadi sanaladi. Bu talab dastur va DTSda ham o'z ifodasini topgan. Bu esa amaldagi darsliklar mazmunini qisman yangilash vazifasini qo'yadi. Hozirgi kunda boshlang'ich sinflarda ona tili ta'limi mazmuni to'rt yo'nalishdagi bilimlarni o'z ichiga oladi. Bular quyidagilar:

**Birinchi yo'nalish.** Ona tili qurilish birliklari haqida elementar bilimlarni o'zlashtirish. Bunda o'quvchilar nutq tovushi va harf to'g'risidagi dastlabki bilimlarni, unli va undosh tovush, jarangli va jarangsiz undosh, bo'g'in, ochiq va yopiq bo'g'in, bo'g'in ko'chirish qoidalariga oid axborotlarni o'rganadi. Shuningdek, so'z va uning ma'nolarini farqlashga oid, so'z ma'nolari va so'roqlariga ko'ra guruhlash - ot, sifat, son, fe'l so'z turkumlari haqida ilk tasavvurlarga ega bo'ladi.

**Ikkinchi yo'nalish.** Ona tilidan ilk ilmiy axborotlarni o'zlashtirish nutq ko'nikmalarini shakllantirish bilan uzviy aloqadorlikda o'rgatiladi. Ona tilida so'zlash va aytilganlarni yozuv vositasida qayd etish, gapirish va eshitish, fikrni nutq vositasida ro'yobga chiqarish ehtiyoji o'quvchilarda turli nutq ko'nikmalarini shakllantirish, ularni malaka darajasiga ko'tarish imkoniyatlarini yuzaga chiqaradi. Boshlang'ich sinflarning ona tili o'quv predmeti bo'yicha hosil qilinadigan ko'nikma-malakalar quyidagi guruhlarga ajratib tahlil qilinadi.

1. Fonematik eshitish malakalari – nutq tovushini so'z tarkibida to'g'ri ijro etish va eshitish, nutq tovushlariga ko'ra so'z ma'nolarini farqlash, urg'uli va urg'usiz bo'g'inlarni talaffuz qilish, so'zlarni bo'g'inlar ketma-ketligida aytish va eshitish layoqatlari.

2. Grafik malakalar-har bir nutq tovushini o'ziga xos harf va belgilar bilan yozish demak.

3. Orfografik malakalar – so'z va uning tarkibiy qismlari – o'zak va negizni, yasovchi, turlovchi, tuslovchi qo'shimchalarni, ajratib va qo'shib yoziladigan so'z, so'z birikmalarini, atoqli otlarni orfografik qoidalar asosida yozish.

4. Uslubiy malakalar – so'z va uning tarkibiy qismlarini matnda ortiqcha takrorlamasdan, gap tarkibida gap bo'laklari tartibiga rioya qilib, matnni shakllantirish.

5. Tinish belgilarini yozma nutqda to'g'ri ishlatish malakalari – boshlang'ich sinflarning dasturlari hamda Davlat ta'lim standartlarida ko'zda tutilgan nuqta (.), so'roq (?), undov(!), vergul (,) kabi belgilarni matnda to'g'ri ishlatish va matnni jonlantirish, ya'ni o'qish paytida ularga rioya qilgan holda faoliyatni amalga oshirish.

6. Prosodik malakalar – nutq tempi, ovozning past-balandligi, diksiya, ohangga rioya qilib o'qish, gapirish malakalari.

**Uchinchi yo'nalish.** Ijodiy faoliyat tajribasini rivojlantirish. Bola ona tili vositasida ijtimoiy tajriba va uni o'zlashtirish vositalarini egallaydi.

**To'rtinchi yo'nalish.** Tilga, til orqali til ijodkori bo'lgan – xalqqa munosabatni shakllantirish. Bu yo'nalish boshlang'ich sinf ona tili ta'limida yetakchi bo'lib, bolalarda til bilimlari asosida dunyoqarashni, tabiat va jamiyat hodisalariga munosabatlarni tarbiyalashni taqozo qiladi.

Yuqorida izohlangan yo'nalishlarga rioya qilib, boshlang'ich sinf ona tili ta'limi mazmunini ijodiy o'zlashtirish jarayonini boshqarish mumkin. Buning uchun boshlang'ich sinf ona tili predmeti mazmunini tahlil qilishga ehtiyoj tug'iladi. Boshlang'ich sinf ona tili ta'limi jarayoniga kognitiv-pragmatik usul elementlarini kiritish muammosi haligacha nazariy va amaliy jihatdan maxsus o'rganilmagan. Boshlang'ich sinflarda ona tili ta'limi jarayonini kognitiv-pragmatik usul elementlari asosida tashkil etishning maqsadi, vazifa va imkoniyatlari haligacha tahlil qilinib, kompleks o'rganilmagan; boshlang'ich sinf o'quvchilarining bilish imkoniyatlariga mos va boshlang'ich sinf ona tili ta'limi mazmuniga muvofiq ijodiy topshiriqlarning samaradorligi nazariy hamda amaliy jihatdan tahlil qilinmagan. Ona tili ta'limida ijodiy va noijodiy o'quv topshiriqlarini o'zaro farqlash imkoniyatlari mavjudmi? Boshlang'ich sinf ona tili ta'limi jarayoniga kognitiv-pragmatik usul elementlarini kiritish orqali o'qitishda quyidagilarga alohida e'tibor qaratish zarur:

1. Boshlang'ich sinf ona tili ta'limi jarayonida kognitiv-pragmatik usul elementlari asosida o'qitish — o'ziga xos nazariy va amaliy asosga, ya'ni o'z maqsadi, tamoyillari, usullariga ega mustaqil tizim.

2. Boshlang'ich sinf ona tili ta'limi jarayonida kognitiv-pragmatik usul elementlarini kiritish asosida o'qitish bolalarning ichki affektlari—emotsiya, motiv, qiziqishlarini rag'batlantirishga mo'ljallab o'tkaziladi.

3. Boshlang'ich sinf ona tili ta'limi jarayoniga kognitiv-pragmatik usul elementlarini kiritish o'quvchilar tafakkuri va mustaqil fikrlash layoqatlarini o'stirishning yetakchi vositasidir.

4. Boshlang'ich sinf ona tili ta'limiga kognitiv-pragmatik usul elementlarini kiritish ta'lim jarayoni samaradorligi, bolalar o'zlashtirishining sifatini yaxshilashga olib keladi.

Maktabda ona tili ta'limining asosiy vazifalaridan biri o'quvchilarda nutq madaniyatini tarkib toptirishdir. Madaniy nutq milliy tilning o'ziga xosligi, ma'no jihatidan aniqligi, so'zlarning rang-barang, turli-tumanligi, badiiy ifodaliligi bilan ajralib turadi. Madaniy nutqning og'zaki shakli adabiy tilning orfoepik me'yorlariga, yozma shakli orfografiya, uslub kabi me'yorlariga mos bo'lishi lozim.

Nutq madaniyati adabiy til me'yorlari ustida o'quvchilarning aqliy va amaliy faoliyatini tashkil etish natijasida shakllanadi. Hamma tomonidan e'tirof etilgan, shu tilda so'zlovchilarning barchasi rioya qilishi lozim bo'lgan qonun-qoidalar adabiy til me'yorlari hisoblanadi. Adabiy til me'yorlariga ma'lum tilda mavjud so'zlar, so'zlarning qurilishi, so'z yasash va so'z o'zgartirish modellari, so'z birikmasi, so'zni nutqda to'g'ri qo'llash qoidalari kiradi.

Tilning mohiyati uning inson faoliyati ekanligida. Nutq faoliyati bir individning o'z mulohazalari, istak va talablarini ikkinchi individga uzatishi, ikkinchi individning esa birinchisining fikrlarini tushunib olishi, uning talablariga tasdiq yoki inkor shaklida javob qaytarishi bilan xarakterlanadi. Demak, nutq faoliyatida ikki shaxs: xabar uzatuvchi–gapiruvchi va qabul qiluvchi–tinglovchi ishtirok etadi.

Nutq faoliyati jarayonida so'zlovchi ham, tinglovchi ham so'z, so'z birikmasi va gapga tayanadi. So'z, so'z birikmasi va gapning "aytilish" xususiyati so'zlovchiga, "eshitilish" xususiyati tinglovchiga xizmat qiladi. "Aytilish" va "eshitilish" ma'noli jarangdorlik bo'lib, u tilning birinchi shakli – og'zaki nutqdir. So'zning ko'riladigan (yozuv) va o'qiladigan xususiyati tilning ikkinchi shakli–yozma nutqdir.

Ta'limda og'zaki va yozma nutqining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish, ularning o'zaro aloqadorligiga rioya qilish nihoyatda zarur. Grammatika mashg'ulotlarida nutq maqsadiga muvofiq so'z tanlash yo'llarini o'quvchilarga o'rgatish, so'zlarning ma'nolarini ochish orqali bolalar to'g'ri nutq tuzish sirlarini egallay boradilar. O'quvchi nutq maqsadiga muvofiq so'zlarni qancha tez tanlay olsa, nutq faoliyatida shuncha faol qatnashadi. Maktab grammatikasini izchil o'rganish natijasida o'quvchilarning nutq jarayonida faol qatnashishlarini ta'minlaydigan nutq qobiliyatlari tarkib topadi. Nutq qobiliyati nima? Hozirgi zamon psixologiyasi o'rganayotgan muammolardan biri shaxs qobiliyati masalasidir. Shaxs psixologiyasiga ko'ra, qobiliyat inson faoliyati talablariga javob bera oladigan shaxsiy individual xususiyatlarning ansambli yoki sintezidir. Nutq qobiliyati inson qobiliyatining bir ko'rinishi sanaladi. Tilni muvaffaqiyatli o'zlashtirish uchun zaruriy qobiliyatlarni o'rganib chiqish va shu qobiliyatlar rivojiga bevosita ta'sir etadigan o'qitish tizimini yaratish ona tili ta'limi sohasida eng dolzarb muammo hisoblanadi.

Boshlang'ich sinf ona tili ta'limi jarayonini kognitiv-pragmatik usul elementlari ijodiy ta'lim kontekstida tashkil etish talab etiladi. Bu esa o'qitishning samaradorligini oshirish, yoshlarni hayot, ishlab chiqarish va ijtimoiy munosabatlarga tayyorlashning sifatini yaxshilashda muhim ahamiyat kasb etadi. Ammo shunga qaramasdan, fan mutaxassislari, shuningdek, maktab o'qituvchilari orasida ijodiy ta'limni noijodiy ta'limdan farqlash sohasida tushunmovchiliklar, ularning o'zaro tafovutlarini ajratishda kamchiliklar ko'zga tashlanadi. Shundan bo'lsa kerak, o'quvchilarga beriladigan mustaqil ishlarning barchasi ijodiy ish sifatida qabul qilinadi. Yana bir munozarali muammo – ijodiy ishni noijodiy ishdan farqlash masalasidir. Bulardan ko'rinadiki, boshlang'ich sinf ona tili ta'limi jarayoniga kognitiv-pragmatik usul elementlarini kiritish metodik

- 92 hodisadir. Boshlang'ich sinf ona tili ta'limi jarayonida kognitiv-pragmatik usul elementlarini qo'llash - bu:
- ta'limda o'quvchi maqomini o'zgartirish, uni ta'lim jarayoni sub'ektiga aylantirish;
  - ta'limni me'yoriy ta'limlar doirasidan chiqib o'tkazish,
  - o'quvchilar faoliyatini bilim, ko'nikma-malaka, ijodiy faoliyat tajribasi, munosabatlar kompleksiga yo'naltirish;
  - ta'limni o'ziga xos maqsad, vosita, natija, motivlarni ko'zlab tashkil etish;
  - ta'limni tafakkurga mo'ljallab o'tkazish;
  - o'quvchilar o'zlashtirishini istiqbol (kelajakda ijodiy tafakkuri rivojlangan shaxs bo'lib yetishishi)ga yo'naltirish demakdir.

Kognitiv-pragmatik ta'lim usulida ta'lim jarayoni sub'ekti – faol o'rganuvchisi, ta'lim tizimi markazi - o'quvchi. O'quvchiga o'rgatilmaydi, u o'rganadi va ta'lim jarayonining hamma tarkibiy qismlari mana shunga muvofiqlashtirilishi lozim. Demak, ona tili darslari ham tafakkur, fikrlash darslari, bilim durdonalarini olishga ehtiyoj – izlanish, topish, tahlil qilish va qo'llash – foydalanish darslari bo'lmog'i zarur. Kognitiv-pragmatik ta'lim usuli elementlaridan boshlang'ich sinf ona tili darslarida foydalanish kerak. Bu 7-11 yoshli bolalarda ijod va bunyodkorlikka alohida qiziqish bilan ona tilining ichki imkoniyatlari asosida mustaqil fikrlash, izlash, topish va topganlaridan sharoitga mos va samarali ravishda mustaqil foydalanish ko'nikmalarini shakllantirish zarurati bilan uzviy bog'liqdir.

Boshlang'ich sinf ona tili ta'limi jarayoniga kognitiv-pragmatik usul elementlarini kiritish – bu o'quvchilarning tashabbuskorligi, mustaqilligi va fikrlashiga asoslangan ongni rivojlantirishga qaratilgan, ijodiy fikrlaydigan va o'z fikrini ravon bayon qiladigan shaxsni shakllantiradigan ona tili ta'limini joriy qilish demakdir.

#### **Foydalanilgan adabiyotlar**

1. Bobomurodova A.Ya. Ona tili ta'limi jarayonida o'yin-topshiriqlardan foydalanish. Ped. fanl. nomz. ilm. daraj. olish uchun yozilgan dissertatsiya. –T.: 1996. -145 b.
2. Ziyadova T.U. Ona tili ta'limi jarayonida o'quvchilarning so'z boyligini oshirish. Ped. fanl. nom. ilm. daraj. olish uchun yozilgan diss. –T.: 1995. -161 b.
3. Saidov M. O'zbek maktablarining 5-sinfida ona tili ta'limi jarayonida tafakkurni rivojlantiruvchi o'quv topshiriqlari va ulardan foydalanish metodikasi. Ped. fanl. nom. ilm. daraj. olish uchun yozilgan diss. –T.: 2000. -147 b.
4. G'aniev T.T. Ona tilidan mashq bajarish jarayonida o'quvchilarning bilish faolligini oshirish. Ped. fanl. nomz. ilm. daraj. olish uchun yozilgan diss. –T.: 1991. -194 b.